

DONA I FAMÍLIA A LA VALÈNCIA DEL SEGLE XVII¹

Isabel Amparo Baixauli Juan

L'ENTRAMAT sòcio-econòmic que es desenvolupa a la València del segle XVII s'explica, entre altres perspectives, des de la dinàmica de les famílies i les pràctiques matrimonials que es porten a terme. Hi ha tota una sèrie d'elements, com ara la transmissió del patrimoni i les aliances matrimonials, que impacten no sols en les famílies sinó en la pròpia societat. Molts dels canvis que viu la ciutat estan, íntimament, vinculats a les evolucions familiars. La formació d'una nova família deixa de tenir una lectura merament privada, per a ésser interpretada com un element més que modifica l'estructura social. La vida econòmica de les famílies, un dels eixos de l'esdevenir comunitari, passa per quan i com es transmet el patrimoni; i el dot de les filles enceta el seu repartiment. Cada nou matrimoni suposa una redistribució de les riqueses i una reestructuració de les famílies dins de la comunitat. Dona, família i dot són tres conceptes, aparentment, inconnexos que estan, íntimament, units, i són molt vàlids per a interpretar com era la València del segle XVII. Des del seu naixement, la vida de les dones està marcada per la formació del dot i pel seu futur matrimoni; però les repercussions de tot això també afectaran les famílies i la mateixa societat.

I. UNA ESTRATÈGIA PER A REUNIR EL DOT: EL TREBALL DE DOMÈSTIQUES

Les famílies amb menys recursos recorreran a tot tipus d'estratègies per a dotar les filles, però no ho tenen gens fàcil si considerem les seves pròpies dificultats per a sobreviure. Així les coses, la prole ha de deixar, aviat, la família i posar-se a treballar per a mantenir-se, a edats no superiors als nou anys. Els xics entren d'aprenents en cases d'artesans; allí aconseguiran l'aprenentatge d'un ofici, el seu manteniment i una mica de diners. En canvi, les xiques exerciran de domèstiques en famílies amb suficients re-

¹ Resum de la tesi doctoral, presentada el 7 de març de 1997 a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, sota el títol *Dona i Família a la València del segle XVII: Dot i Creix*, dirigida pel Doctor Rafael Benítez Sánchez-Blanco.

cursos per a alimentar-les i vestir-les, i no tindran cap preparació acreditativa per a exercir un ofici; el seu aprenentatge es limitarà a les feines de casa –el món privat–. Moltes d'elles deixaran d'ésser criades per a casar-se i tenir fills, finalitat perseguida per totes elles des de què entren a treballar, i veritable funció que la societat ha establert per a qualsevol jove. Precisament, aquesta finalitat, el matrimoni i la maternitat, serà un dels trets que les definirà com a servents de cicle vital.² Dels anys d'amo, obtenen uns diners i uns vincles solidaris amb les famílies per a qui han treballat, tot això serà gaudit pel marit i la descendència. Des d'aquesta perspectiva hem interpretat els dos-cents quaranta-set afermaments femenins estudiats. Moltes famílies artesanes disposaran de fadrines a les seves cases, s'ho poden permetre perquè estan bé de preu i les necessiten. L'oferta d'adolescents sense experiència laboral i amb voluntat d'estar una llarga temporada treballant, fins el casament, supera amb escreix la demanda, i d'allí els preus competitius.

La València del segle XVII rebrà de tot arreu domèstiques barates, si bé majoritàriament seran del país –un 82,19 per 100–. L'atracció exercida per la ciutat cap a territoris forans és destacada. Un 12,15 per 100 de les fadrines afermades serà, originàriament, d'Aragó –essencialment, del Baix Aragó–; els seus vincles amb València expliquen aquest comportament. El contingent de joves castellanes suposa un 4,86 per 100, concretament, de la Plana d'Utiel. Del Principat de Catalunya hi haurà alguna fadrina però serà merament testimonial. El Baix Aragó i la Plana d'Utiel són els territoris més atrets per la ciutat de València, la seva condició de comarques frontereres amb el país les hi vincula. Però serà la mateixa ciutat qui subministrarà bona part de les domèstiques, hi ha, veritablement, un transvasament de població juvenil d'unes cases a unes altres; creant i enfortint lligams d'amistat, de clientela, d'ajut i de solidaritat que estructuraran l'entramat social. Des de l'horta hi vindran joves per a servir en cases de la ciutat, però no seran les úniques; de molts altres punts del país hi arribaran, fonamentalment de les comarques del nord-oest i nord (l'Alt Palància, els Serrans, el Camp de Morvedre, la Plana, el Camp del Túria, l'Alt Millars i el Maestrat). N'hi haurà d'unes altres comarques però estaran per sota del 2 per 100 com ara l'Alcalatén, la Foia de Bunyol, els Ports, el Racó d'Ademús, la Ribera, la Vall de Cofrents i la Vall d'Albaida.

Els contractes o afermaments seran signats per la persona que vetlla pels interessos de la menor com ara el pare, la mare, el curador o un procurador. Segons les nostres investigacions els pares són els principals artífexs dels afermaments; les mares hi participaran quan són vídues, també altres afermaran les fadrines però seran en poques ocasions i respondran a una

² Peter Laslett, *El mundo que hemos perdido. explorado de nuevo*. Madrid, 1987, p. 117.

absència dels progenitors. La procedència sociològica de moltes d'elles serà el món del camp i la mar –un 65,73 per 100–, les filles d'artesans representaran sols un 30,99 per 100, així es constata l'atracció del camp per la ciutat. Bona part de les afermades estudiades tindran entre deu i quinze anys. edats molt convenients per als seus amos perquè quan més joves siguin més llarg serà el temps del contracte. Moltes d'elles –un 72,87 per 100– estaran afermades per un període que oscil·la entre sis i deu anys. Els possibles conflictes econòmics i d'altre tipus entre amo i fadrina els resoldrà el Pare d'òrfens, institució creada per això. Serà el Pare d'òrfens qui, generalment, taxarà les soldades de les domèstiques.³ La sociologia de les cases per a qui treballen les fadrines és molt variada; unes –22,67 per 100– serviran a famílies vinculades amb el comerç, altres –21,05 per 100– en cases artesanes, essencialment del sector tèxtil, i unes altres –17,81 per 100– per a famílies de ciutadans i professionals liberals. Els notaris es beneficiaran dels bons preus de les adolescents i aconseguiran domèstiques, acordes als seus recursos i a les seves aspiracions socials. Les fadrines són servents barates per la seva manca d'experiència i pel seu elevat nombre que satura el mercat. Elles s'incorporen al món laboral mirant de trobar recursos per al present –menjar, beure i vestir– i per al futur –el dot–.

2. MARIDAR ÒRFENES I DONZELLES POBRES: L'ESTRATÈGIA OFERIDA PER LA SOCIETAT

La pròpia societat ofereix recursos per a dotar les donzelles més desemparades. En aquest oferiment s'ajunten diverses necessitats i interessos. A la València del segle XVII hi ha una variada xarxa d'institucions de tot tipus –religiós, professional, etc.– que atenen tota mena de necessitats socials. Amb el Concili de Trento es multipliquen les obres pies destinades a dotar òrfenes i donzelles pobres, fonamentalment, per dos motius: la necessitat de salvar la pròpia anima, fundant obres pies, i de controlar més el comportament de les dones –casades, vídues i, especialment, donzelles–. Així s'ha d'evitar que les adolescents perdin l'honra; la solució és dotar-les amb alguna quantitat i casar-les el més aviat possible, abans de tenir cap contratemps. Les beneficiades han de complir amb els requeriments morals de virtut i formar part de l'entramat de clientele, patronatge i solidaritats que creuen i vertebraren la societat valenciana. Tot això significa que per a gaudir de l'assistència que ofereixen les obres pies les sol·licitants han d'estar integrades en la societat.

³ Fernando Rojas, *El Padre de Huérfanos de Valencia*. Valencia, 1927, p. 18.

Cinc obres pies han estat objecte del nostre estudi: la de Germana de Foix, administrada pel capítol del monestir de Sant Miquel dels Reis;⁴ la del mossèn Francesc Beltran, a càrrec del clergat de la parròquia de Sant Nicolau;⁵ la de Joan de la Coma governada pel clergat de la parròquia de Sant Joan del Mercat;⁶ la de Joan Batista Borromero, sota la direcció del Col·legi de Sant Pau,⁷ i per últim la de la marquesa de la Casta, administrada pel Col·legi del Corpus Christi.⁸ Unes apareixen a principis de la centúria i les altres al final. La resposta assistencial serà desigual al llarg del segle; els problemes financers que viu cada obra pia determinen un major o menor nombre de beneficiades. Durant les dècades dels vint i dels trenta creix el nombre de sol·licitants i oscil·la entre un 15 i un 15,5 per 100, veritable període daurat únicament superat per la dècada dels setanta –17,25 per 100–.

Coneixem els tràmits que han de fer les sol·licitants. A partir de la informació que tenim, específicament, de l'obra pia de Francesc Beltran, podem establir un patró de conducta. Una primera fase serà de divulgació. A les portes, en aquest cas concret, de les esglésies parroquials de Sant Nicolau i Sant Joan del Mercat es clava un pamflet que anuncia l'obertura del procés de selecció. Aleshores aquelles donzelles interessades presenten les seves dades personals als responsables de l'obra pia, el clergat de la parròquia de Sant Nicolau. Una vegada recollida tota la informació que cal, els administradors seleccionaran i elegiran les fadrines que compleixen una sèrie de trets: donzelles pobres, honestes, virtuoses i òrfenes. Un cop elegides, les beneficiades han de complir unes obligacions; com ara participar, activament, al cerimonial de la institució⁹ i casar-se o entrar en el convent; si ho incompleixen perden el benefici. Les joves seleccionades estaran avalades per persones de prestigi, clau en la consecució de l'ajut. Molts dels padrins seran membres del clergat, elecció assenyada per ésser l'estament clerical –regular i secular– l'administrador de la majoria de les obres pies. El padrinatge masculí laic significarà un 13,5 per 100, significativament

⁴ ARV, *Clero*, 1441, "Libro de las huérfanas o cautivos, obra pia fundada por la Reina Doña Germana para casarlas o redimir las".

⁵ *Id.*, 3196, "Libre de la administració de les donzelles òrfenes dexada per Mossèn Lluís Beltrán, quondam prevere, anno 1604".

⁶ *Id.*, 3858, "Libre de comte y rahó de la administració de Juan de la Coma".

⁷ *Id.*, 1108, "Libro de las donzellas que se casan y misas que se celebran de la obra pia de Borromero comenzado desde el año de 1640".

⁸ Arxiu del Reial Col·legi del Corpus Christi, "Libro de la administración de doña Elfa Rocamora y Maça, Marquesa de la Casta y Condesa de la Granja, Señora del lugar de Agost y Venta".

⁹ Isabel Amp. Baixauli Juan, "El Cerimonial de l'assistència social femenina a la València del segle xvii. El ritual al si d'una societat barroca". *Saitabi*, Volum Extraordinari, València, 1996, pp. 183-199.

superior al femení que serà de 4,6 per 100. Els personatges més destacats i poderosos de la societat –membres de la noblesa, magistrats, juristes i notaris– seran els padrins. L'aval d'hom suposa que la fadrina està integrada en la comunitat, i per tant pot rebre l'assistència que ofereix la societat. Un destacat nombre de sol·licitants no tenen el padrinatge d'hom sinó la seva situació d'extrema pobresa i la condició de vassalls, concretament de la institució administradora de l'obra pia com ara les vassalles del monestir de Sant Miquel dels Reis.

Donat que la demanda d'assistència és més gran que l'oferta, les sol·licitants que ho aconsegueixen són un 67,82 per 100. La majoria d'elles –57,8 per 100– seran filles del país, però l'ajut ofert per Germana de Foix incorporarà donzelles d'Aragó –un 4,46 per 100–, de Castella –un 3 per 100–, i un nombre més reduït del Principat de Catalunya –un 1 per 100– i de Mallorca –un 0,09 per 100–. La ciutat de València serà l'origen de moltes de les sol·licitants, seguides per les de l'Horta; les comarques més representades seran les del nord i nord-oest. De fet, la seva procedència geogràfica respon a la de les fadrines afermades a la ciutat, i no és casual. Moltes de les domèstiques adolescents no tenen prou amb els guanys del seu treball per a formar els dots, i miraran d'aconseguir els ajuts que donen les institucions assistencials. L'origen sociològic de les demandants d'assistència es centrarà en el món artesanal –un 66,82 per 100–, el camp i la mar –un 18,22 per 100–, els sectors de la societat amb menys recursos i més necessitats de qualsevol ajut. Desconeixem l'edat de moltes de les sol·licitants –1490 de 2197, un 67,82 per 100–, de les set-centes set restants la majoria –644– tenen entre catorze a vint-i-cinc anys front a la minoria que no arriben als catorze anys –17– o les que superen els vint-i-cinc anys –46–. Les sol·licitants són adolescents que esperen contraure matrimoni amb una promptitud que no supera els deu anys, tenen i estan en l'edat de fer-ho. Si foren més joves podrien consumir els deu anys, termini que dona l'obra pia de Germana de Foix per a casar-se o entrar en el convent. En cas d'excedir els vint-i-cinc anys, l'opció de trobar un marit es fa més difícil. La quantia oferida com ajut oscil·la entre menys de deu i més de cinquanta lliures. Un elevat nombre de beneficiades, tres quarts, rebran entre deu i vint lliures. El seu pagament s'efectuarà en menys d'un any o en alguns casos s'ultrapassarà els deu, la perícia dels administradors i responsables de les obres pies ocasionarà que moltes beneficiades ho cobren en menys de sis anys –un 68,12 per 100–.

3. ELS DOTADORS¹⁰

Reunir un dot no és gens fàcil i bé ho saben la núvia i els seus progenitors, principals responsables d'encarar el problema. La solució la troben en la col·laboració de familiars, institucions, padrins i nuvi; i en la suma de llegats i sous guanyats de domèstiques. Hem mesurat el grau de participació d'hom, i els resultats confirmen les nostres sospites. La intervenció de la núvia arriba al 43,79 per 100 i la dels seus pares, depèn de si és el pare, al 31,49 per 100, o si és la mare, al 29,57 per 100. L'entramat assistencial participa en un 22,69 per 100, per sota estan altres col·laboradors com ara el propi nuvi –22,46 per 100–. Les soldades guanyades intervenen en 16,48 per 100 dels dots i els llegats en 15,80 per 100, per sota del 9 per 100 estan les contribucions de germans, avis, altres familiars, no familiars i padrastres. Les diferències socio-econòmiques són notòries a l'hora d'aconseguir col·laboradors per al dot. Quan més baix és el dot, el nombre de dotadors que participen és més elevat i viceversa. L'evidència és ben clara, els pares amb recursos doten les filles sense cap col·laboració, excepte els llegats de familiars, com demostració del seu status social. Els pobres no fan fàstic a cap participació, per a ells la fi perseguida és sumar-ne de moltes per aconseguir un dot acceptable. No hem d'oblidar que al darrere de les col·laboracions s'amagaran les xarxes de solidaritats, d'ajuda mútua, de clientes, és a dir l'espina dorsal que articula la València del segle XVII.

4. LES ALIANCES MATRIMONIALS AL SERVEI DELS INTERESSOS FAMILIARS

Els interessos socio-econòmics i professionals de les famílies són els motius de molts casaments. Quan es planifica el matrimoni dels fills, es té molt present els vincles i solidaritats que interessin enfortir o crear *ex novo*. Redistribució del patrimoni familiar, prestigi social i xarxa de solidaritats¹¹ són tres elements que estan en joc en cada esposori. Les aliances matrimonials comprometen el futur socio-econòmic de les noves genera-

¹⁰ A partir d'ara les xifres que citarem estan extretes de la informació obtesa de mil cent vint-i-tres cartes nupcials i quaranta-dos capítols matrimonials, consultats als arxius valencians que tenen documentació notarial - Arxiu del Regne de València, Arxiu de la Diputació Provincial i Arxiu de Protocols conservat al Col·legi del Corpus Christi-. Les dades reunides han estat tractades de forma serial i informatitzades per aconseguir les xifres que oferim a continuació.

¹¹ Modest Barrera Aymerich, *Família, patrimoni i dona al Vila-Real de l'Antic Règim. Els afers familiars en la pràctica judicial del set-cents*. Vila-Real, 1993, p. 22. Mariela Fargas Peñarocha, "Solidaritats familiars: llinatges i matrimoni ente els grups dominants, Barcelona, segle XVI". *L'Avenç*, n° 164, novembre 1992, Barcelona, pp. 14-19.

cions. La perpetuació en una ubicació social estarà determinada, en bona mida, per l'estratègia matrimonial. Una societat estamental, com la de la València del segle XVII, es regenera gràcies als ascensos i descensos produïts via matrimonial. La mobilitat social existirà superficialment, canvien les famílies però no l'estructura social. La disponibilitat de recursos afavorirà el sorgiment de noves famílies. La pèrdua de patrimoni imposarà la desaparició dels llocs capdavanters anteriors. Per a mantenir el prestigi social cal disposar de recursos, en cas contrari se n'ha d'injectar de nous amb els casaments dels fills.

Els matrimonis es poden fer entre iguals o entre desiguals, és a dir endogàmia i exogàmia professional i socio-econòmica. Les dues opcions són molt vàlides, i poden esdevenir atractives estratègies matrimonials, segons l'ús que es faça d'elles. Mentre l'endogàmia apunta i reforça allò que es té –recursos, situació dins del grup socio-professional, etc.– l'exogàmia regenera el teixit socio-professional. L'elecció d'una o d'altra opció dependrà de la situació econòmica i del prestigi social que es tinga, i no sempre serà una elecció desitjada sinó una situació imposada per la dura realitat.

Tothom intentarà casar-se amb membres del seu espai socio-professional i econòmic, excepte els vinculats al comerç. Les possibilitats patrimonials a l'alça o a la baixa de les famílies generaran matrimonis entre desiguals. Els artesans practican amb major nombre l'endogàmia –un 77 per 100 en el cas de les núvies i un 69,9 per 100 per als nuvis–, seguits per la noblesa –un 63 per 100 des de les núvies i un 50 per 100 dels nuvis–, els ciutadans i professionals liberals –un 56,7 per 100 des de les núvies i un 48,7 per 100 des dels nuvis– i els professionals del món primari –un 55,9 per 100 segons elles i un 76,7 per 100 segons ells–. Els matrimonis endogàmics reforcen els recursos, les solidaritats i els coneixements de les dues famílies, afavorint una situació més rellevant al si del propi grup socio-professional. Els professionals del comerç sols assoleixen un comportament endogàmic d'un 30 per 100. La seva pràctica matrimonial és l'exogàmia per motius d'afinitat professional i per ascendir socialment. Els professionals del comerç han d'establir lligams amb qui els elabora els productes, i així tant ells –un 44,1 per 100– com les filles –un 45,9 per 100– es casen al món artesanal; matrimonis beneficiosos per a tothom, perquè mentre uns obtenen mercaderies, els altres aconsegueixen una comercialització a l'engròs dels seus productes. Els ascensos i descensos socio-professionals expliquen els matrimonis amb la resta de professionals.

En una escala més concreta d'observació, trobem que nobles –excepte la petita noblesa empobrida–, juristes, camperols, pescadors i artesans tèxtils –grup artesanal amb destacades diferències– són els més endogàmics. Els juristes es casen únicament entre afins com ara els professionals liberals, funcionaris i ciutadans. La noblesa titulada i de senyoriu segueix aquesta mateixa línia. En canvi, els més exogàmics estan entre els ciuta-

dans, doctors en medicina i artesans de la construcció, de la fusta i del metall. Per la singularitat que tenen els ciutadans de posseir un estatut pseudo-nobiliari¹² es decanten per emparentar amb la noblesa i, en el pitjor dels casos, amb professionals vinculats al poder –juristes i notaris–. Els doctors en medicina no tenen grans recursos, ni cap vincle amb el poder, sols disposen del títol universitari, a diferència dels doctors en dret. Els cirurgians, sabaters, tapiners, corretgers, corders, peraires, flequers, forners, moliners, pastissers, argenters, pintors i músics practiquen tant l'endogàmia com l'exogàmia i no es decanten per cap majoritàriament. Els notaris, mercaders, argenters, músics i pintors es casen amb els del seu àmbit sòcio-professional o per damunt, perquè tots ells disposen de recursos superiors als del seu espai sòcio-econòmic natural. Els notaris estan ben a prop del poder, gràcies al seu treball; els mercaders comercialitzen productes a l'engròs; i els argenters, músics i pintors tenen una apreciació social superior a la de qualsevol artesà.

Les pretensions matrimonials de tothom responen als seus interessos sòcio-econòmics. La regeneració de les famílies està garantida amb els matrimonis exogàmics. No tothom pot ascendir, aquells que ho fan, posseeixen patrimoni. Així n'hi ha de grups sòcio-professionals que funcionen de pont com els notaris, els seus coneixements i les seves vinculacions amb el poder els avala. Els recursos econòmics de les famílies i els interessos sòcio-professionals expliquen les estratègies seguides per a casar els fills. No hi ha res deixat a la casualitat; el futur de la família descansa en l'estratègia matrimonial elegida. Tant l'endogàmia com l'exogàmia oferiran resultats beneficiosos o negatius segons els usos que se'n faça d'elles.

5. LA IMATGE SÒCIO-ECONÒMICA

La imatge sòcio-econòmica que es vol transmetre per tothom –famílies i estaments de la societat– es materialitza en la capacitat dotadora. El dot esdevindrà un indicador dels nivells econòmics que es té, i de les diferències econòmiques que distancien uns dels altres; perquè casar una filla va més enllà de repartir les possessions familiars, i esdevé la manifestació del poder adquisitiu de cada família –l'espai privat– a la comunitat –l'espai públic–. La privadesa d'un casament deixa pas a la publicitat d'un contracte econòmic amb repercussions socials. Des d'aquesta òrbita hem interpretat la capacitat dotadora, i ens dona peu a determinar, més o menys, els nivells econòmics dels distints estaments que configuren la societat urbana.

¹² Pablo Pérez García, "Los ciudadanos de Valencia, estatuto jurídico y jerarquía social. De un grupo privilegiado: Memoriales y Tratados de los siglos XVI, XVII y XVIII". *Estudis*, 15. Valencia, 1989, pp. 145-188.

Els rendistes de la ciutat¹³ –la noblesa, l'oligarquia urbana formada pels "honrats ciutadans"¹⁴ i segments similars com ara professionals liberals i funcionaris– estan obligats a desemborsar importants quantitats a l'hora de dotar les filles, si volen mantenir el seu status de capdavaners de la comunitat; bona part dels seus dots superaran les mil lliures, quantitat apreciable. Les filles dels nobles són les més nombroses en gaudir dots tan elevats –uns 83,3 per 100–, seguides per les filles dels ciutadans, funcionaris i professionals liberals, l'oligarquia urbana i similars. En canvi, els sectors urbans de l'esfera productiva,¹⁶ els no privilegiats –comerciants, artesans i llauradors–, doten les filles, majoritàriament, per sota de les mil una lliura. El seu poder adquisitiu com la seva imatge social no demanen dots elevats, ni poden assumir-lo, per altra banda. Les diferències sòcio-econòmiques com la disposició d'havers identifiquen la capacitat dotadora de cada segment. Al darrere dels grans esglaons socials que hem diferenciat se n'amaguen d'uns altres més concrets, fent més complexa la societat que estudiem i multiplicant les diferències que hi ha al seu si.

La mitjana dels dots serà el nostre referent d'anàlisi. En el cas de la noblesa titulada arriba a més de 20.000 lliures, si bé en altres estudis la mitjana s'enfila mils de lliures més,¹⁷ però no n'hi ha, pràcticament, distàncies. La noblesa titulada disposarà d'elevats patrimonis i els mobilitza, veritables fortunes entre 5.000 i 64.000 lliures, per a dotar les filles, una més de les servituds del poder i de la seva condició social. La noblesa no titulada manté una mitjana prou elevada –8.158 lliures– i la majoria –un 57,6 per 100– dota les filles entre 5.000 i 40.000 lliures, però estem parlant de titulars de senyorijs, cavallers i generosos. En canvi, n'hi ha un significatiu 16,5 per 100 de nobles amb una capacitat dotadora baixa, entre 192 i 800 lliures, molt semblant a la dels artesans i llauradors que són el seu veritable espai econòmic natural. Els nobles pobres són infansons, donzells, cavallers residents als pobles de l'Horta, petita noblesa vinguda a menys. Més diferències apareixen en el segment híbrid format per categories socials i professionals, com ara el de ciutadans, a cavall de l'estament nobiliari,¹⁸ funcionaris i professionals liberals. El seu dot mig està per damunt de les 2.500 lliures –concretament 2.621 lliures–, xifra inferior a la de la noblesa.

¹³ James Amelang, *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*. Barcelona, 1986, p. 81.

¹⁴ Pere Molas i Ribalta, *La burguesia mercantil en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, 1985, pp. 19-20.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 23-25.

¹⁶ James Amelang, *La formación...*, p. 81.

¹⁷ Jorge Antonio Catalá Sanz, "El coste económico de la política matrimonial de la nobleza valenciana en la época moderna". *Estudis*, 19, València, 1993, pp. 165-189, especialment p. 172.

¹⁸ Pablo Pérez García, "Los ciudadanos de Valencia...", pp. 145-188.

Molts dels ciutadans –un 72,2 per 100– doten les filles per damunt de les mil lliures, però sols una minoria –un 27,7 per 100– superen les cinc mil lliures. A la par estan els funcionaris amb un dot mig de 4.062 lliures. El nivell econòmic dels juristes i metges és inferior com ho demostra la mitjana que no supera les 2.500 lliures; si bé gran part d'ells –un 75 per 100– doten les filles per damunt de les 1.000 lliures com testimoni de la seva capacitat econòmica i status social,¹⁹ però mai sobrepassen les 5.000 lliures. El 25 per 100 que no posseeix grans fortunes prou fa en dotar entre 283 i 566 lliures, i està format pels doctors en medicina perquè tenen un nivell econòmic inferior als juristes –vinculats al poder–. Els professionals liberals no universitaris –notaris, escribes, apotecaris, cirurgians, manescals i sanadors– estan a mig camí del món artesanal i dels sabers universitaris, i també el seu nivell econòmic està a la par, així ho confirma la seva capacitat dotadora, una mitjana de 1.109 lliures.

En el món del comerç trobem categories distintes que s'equiparen a diferents nivells econòmics: mercaders que comercien a l'engròs,²⁰ comerciants al detall i especialitzats.²¹ Hi ha mercaders rics com aquell que dota la filla amb 8.435 lliures, i pobres amb un dot de 66,30 lliures. No tots els mercaders disposen de més de mil lliures per a casar les filles, sols una minoria –un 28,3 per 100–, si bé el dot mig és de mil lliures. Els mercaders valencians no formen part de l'oligarquia de la ciutat, ni tenen atribucions en el govern municipal entre altres motius perquè desaprofitaren, en el seu temps, les institucions que tenien des dels segles XIII i XIV, el Consolat del Mar i la Llotja. El Consolat entrarà en crisi i desapareixerà, precisament, a la segona meitat del segle XVII com a conseqüència de la decadència comercial,²² accentuada per la pesta de 1647.²³ Entre els comerciants especialitzats i al detall no hi ha grans diferències econòmiques, la seva capacitat dotadora ho confirma; el dot mig està al voltant de les 500 lliures, el màxim és de 2.100 lliures i el mínim de 109,10 lliures. No és gens estrany que bona part d'ells –un 87,5 per 100– doten les filles en la franja de 100 a 1.000 lliures. Són professionals molt relacionats amb el món artesanal qui els proporciona la mercaderia, els botiguers de teixits són un exemple,²⁴ o

¹⁹ Els universitaris per ésser doctors tenien una consideració social molt semblant al patriciat urbà segons ens indica Pere Molas i Ribalta en *La burguesia...*, p. 23.

²⁰ Pere Molas i Ribalta, *Comerç i estructura...*, p. 12.

²¹ *Ibidem*, p. 15.

²² Pere Molas i Ribalta, *La burguesia mercantil...*, p. 210.

²³ Ricardo Franch, *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*. València, 1986, p. 126.

²⁴ Isabel Amp. Baixauli Juan, "Crisis familiares, herramientas del artesanado y mujeres. El ejemplo de la Valencia del siglo XVII". *Historia de la mujer e Historia del matrimonio*. Murcia, 1997, pp. 153-163, especialment pp. 158-159.

bé ells mateixos produeixen els productes que venen com ara els especiers,²⁵ competint amb pastissers i flequers.²⁶

El contingent professional més nombrós de la ciutat és el complex món artesanal. Estem davant d'un sector productiu que es caracteritza pel seu baix nivell econòmic, prova d'això és la mitjana dels dots que no arriba a les 300 lliures. La quasi totalitat –un 85,1 per 100– dota les filles com a màxim amb 500 lliures, comportament observat en altres nuclis urbans preindustrials.²⁷ El dot mínim és de 30 lliures, quantitat que ofereix qualsevol institució maridadora –excepció l'obra pia de Germana de Foix²⁸ i la de Lluís Beltran–.²⁹ També hi ha diferències econòmiques entre famílies amb possibles i les que no. Aquelles –un 2,2 per 100– que doten les filles per damunt de les mil lliures pertanyen als sectors més opulents de l'artesanat –el seder, la pintura, joieria, imaginària i música–. Els artesans del món de l'art –pintors, argenters, imaginaris i músics– tenen un poder adquisitiu considerable, el dot mig és de 442 lliures; perquè uns, els argenters, treballen amb metalls nobles i pedres precioses, d'allí el seu nivell econòmic superior i el desig de l'ofici d'esdevenir en col·legi, i els altres són artistes, els pintors, o estan a cavall entre el món artesanal i l'artístic, músics. La quasi totalitat de les famílies dels sectors tèxtils, de la pell i d'altres fibres –un 85 per 100– doten les filles entre 30 i 500 lliures. Els oficis vinculats a la seda –producte de luxe– sobreixiran de la resta del sector tèxtil, prova de la seva situació capdavantera és la seva participació i ubicació a les processons de la ciutat, representant els artesans.³⁰ Sols unes poques famílies del món seder –un 3,2 per 100– doten les filles entre les 1.001 i 2.000 lliures, i que són, precisament, les capdavanteres dels oficis i confraries. Tot això ens indica l'estratificació econòmica que viu el sector que en altres no és tan manifesta. La capacitat dotadora dels sectors alimentari, químic, de la

²⁵ *Ibidem*, pp. 155-156.

²⁶ *Ibidem*, pp. 157-158.

²⁷ Ramona Huguet, *Els Artesans...*, pp. 141-142.

²⁸ Isabel Amp. Baixauli Juan, "Les donzelles del Camp de Morvedre maridadores per Sant Miquel dels Reis al segle XVII". *Ier Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre, Braçal*, núm. 11-12, v. I, Sagunt, 1995, pp. 171-178. Isabel Amp. Baixauli Juan, "Ajut a les òrfenes del Maestrat per a maridar: l'obra pia de Germana de Foix". *Centro de Estudios del Maestrazgo. 4as Jornadas de Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*. Culla, 1994, pp. 79-91, especialment p. 85. Isabel Amp. Baixauli Juan, "Una resposta assistencial per a maridar òrfenes de l'Horta Nord: l'obra pia de Germana de Foix". *Actes de les Ieres Jornades d'Història d'Alboraia*. Alboraia, 1995, pp. 189-198, especialment p. 194.

²⁹ Isabel Amp. Baixauli Juan, "Institucions per maridar òrfenes i donzelles pobres a la València del segle XVII. L'administració fundada per Lluís Beltran". *Pedralbes. Revista d'Història Moderna. Actes del Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona, 1993, pp. 349-356, especialment p. 356.

³⁰ Patricia Ochoa García, *Los gremios valencianos a principios del siglo XVI (1500-1516)*. Tesi de llicenciatura inèdita, València, 1992, p. 13.

fusta, suro, paper i arts gràfiques es calcula més o menys en 260 lliures de mitjana. Entre les famílies de la fusta, suro, paper i arts gràfiques, en concret, els dots no superen les cinc-centes lliures, excepte un parell. Les diferències són més grans als sectors alimentari i químic, els dots es poden moure entre quaranta i mil lliures, ventall significatiu; però, essencialment, la quasi totalitat –un 86,3 per 100– no sobrepassen les 500 lliures. Els esglaons més baixos de l'artesanat es troben en els sectors de la construcció –depèn de les obres públiques que es facen, quan siguen nombroses hi ha un creixement de les activitats constructores–,³¹ ceràmica i vidre i el dels metalls –sector molt especialitzat des del segle XVI–,³² el dot mig de tots ells està per sota de les 200 lliures; el màxim del sector de metall és de 300 lliures i el de la construcció i varis arriba a 600 lliures. El món de l'agricultura, de la mar i de la ramaderia estaran presents a la ciutat de València, i econòmicament els hem de situar a la par que els artesans amb un dot mig de 225 lliures. No podem incloure tothom que viu del camp en la mateixa situació econòmica, n'hi ha una estratificació: les riques famílies propietàries de terres i alqueries que doten les filles amb més de mil lliures, i les pobres que són la gran majoria –un 93,6 per 100– i doten les filles amb xifres no superiors a les cinc-centes lliures.

6. ELS BÉNS DEL DOT

Els dots estan configurats per tot tipus de béns. La ciutat, espai socio-professional i econòmic més divers que el rural, ofereix una major tipologia de béns –eines professionals pròpies d'artesans, mercaders o professionals lliberals, mobiliari, immobles, etc.– que les comunitats camperoles –única-ment les terres, les eines del camp i els immobles rurals–. Molts habitants de València tenen accés a béns pròpiament agrícoles –terres, alqueries i altres immobles rurals– com a inversió, així els seus interessos econòmics no es circumscriuen, únicament, al perímetre emmurallat sinó també a la mateixa horta del voltant –el món urbà està vinculat al rural i viceversa–. Si les famílies urbanes tenen una variada gamma de béns al seu abast, no és gens estrany que disposen d'una rica composició els seus dots. A més, quasi tot –excepte els béns vinculats–³³ és alienable, fins i tot deutes, pensions, etc. Als encants i mercats de la ciutat els béns més quotidians passen

³¹ *Ibidem*, p. 16.

³² *Ibidem*, p. 17.

³³ Pascual Marzal Rodríguez, *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*. Tesis doctoral inédita, València, 1993, especialment el capítol V “El mayorazgo valenciano”, pp. 531-729. “Una visión jurídica de los mayorazgos valencianos entre la Valencia foral y la Nueva Planta”. *Anuario de Historia del Derecho Español*, Madrid, 1996, pp. 229-364, especialment pp. 269-270.

d'unes mans a unes altres. Els dots es nodreixen de tot tipus de béns que s'hereten o es compren als encants i mercats.

QUADRE 1
FREQUÈNCIA DE PARTICIPACIÓ DELS BÉNS DOTALS

<i>Tipus de béns</i>	<i>Nombre</i>	<i>%</i>
Diners	735	83,52
Joies	386	43,86
Indumentària i aixovar domèstic	768	87,27
Eines d'un ofici	2	0,23
Animals	1	0,11
Llibres de protocols	1	0,11
Terres	50	5,68
Cases i alqueries	88	10,00
Censals i tot tipus de debèits	122	13,86
Alimentació	20	2,27
Béns vinculats	4	0,45
Lloguers de casa	2	0,23
Béns diversos	14	1,59
Exàmens d'oficis	7	0,80
NOMBRE TOTAL DE DOTIS	880	

Font: Protocols ARV, ADP i APP.

No tothom reuneix el mateix dot, les possibilitats econòmiques com l'origen socio-professional seran factors determinants. Allò que per alguns és accessori, per altres esdevé les úniques propietats que disposen. Hi ha una diferenciació socio-professional i econòmica dels béns dotals, ocasionada per les mancances d'uns i les riqueses dels altres. Una vegada més, el món del dot ens proporciona una instantània de la València del segle XVII. Els dots de les seves habitants estaran formats per diners, joies, indumentària, aixovar domèstic, eines d'ofici, animals, llibres de protocols, terres, cases, censals, tot tipus de debèits, drets d'alimentació i habitatge, el pagament d'un lloguer, vincles, exàmens d'oficis i béns diversos o no especificats. Tots ells són béns acceptats per al dot, perquè tot el que siga factible de taxació hi pot estar inclòs i sempre tindrà un valor. Moltes famílies i núvies no poden desestimar béns que tenen al seu abast, la necessitat és massa gran; a més estem en una societat preindustrial que ho aprofita i recicla tot amb un ample mercat de segona mà, i no en una societat consumista.

Les peces de vestir i l'aixovar domèstic componen la quasi totalitat dels dots examinats –768 d'un total de 880, un 87,27 per 100– com també s'ob-

serva per a l'Alt Palància.³⁴ Qualsevol núvia ha de tenir unes peces de roba per a vestir el llit i la taula, sense oblidar els seus propis vestits. La caixa de pi amb roba de lli és el llegat que deixa la mare a Esperança Albert per a casar-se amb el blanquer Jaume Patau.³⁵ Així bona part dels esforços de les famílies i de les núvies s'encaminen a reunir i confeccionar, anys abans del matrimoni, la roba que vestiran les futures llars. Als aferments de les fadrines, en moltes ocasions, es promet roba –blanca i de vestir– com a pagament, el destí de les peces serà el dot. Són productes indispensables per a la vida quotidiana, independent de la qualitat dels teixits –els més apreciats seran cars–, i tothom que en disposa d'un dot n'inclou. El món de la llar –tèxtil com d'altre tipus– es circumscriu a l'univers femení. No oblidem que la llar és l'espai privat on les dones tenen una visible participació,³⁶ front a l'espai públic senyalitzat com món masculí. Per tot això no ens resulta estrany que una de les accepcions del mot dot siga la roba que la fadrina aporta al matrimoni,³⁷ i que fins als nostres dies haja arribat la identificació de dot i aixovar domèstic. Els diners són els segons amb més implantació –un 83,52 per 100–, estem en un món urbà que tots els dies n'hi ha d'intercanvis monetaris, si bé molt inferiors a la ciutat industrial. Molts dots es formen amb soldades i ajuts de les institucions que tenen una traducció: efectiu. A més, al llarg del temps els pares poden haver arraconat unes quantitats per al dot de la filla. En una comunitat rural com la de l'Alt Palància els dots es nodreixen amb menys freqüència d'efectiu –un 47,46 per 100–.³⁸ Les diferències entre un espai i l'altre s'evidencien. Uns altres béns amb forta presència –un 43,86 per 100– són els productes d'or i argent –joies i objectes d'aquests materials–, molt apreciats, essencialment, per ésser un signe d'ostentació i de prestigi social, a més d'una fórmula d'inversió com senyala Ramona Huguet³⁹ recollint una cita de Baudilio Barreiro Mallón.⁴⁰ Aixovar domèstic, diners i joies són el patrimoni essencial d'un dot. En contraposició, els béns com censals i debits baixen a una freqüència per sota del 15 per 100 –en concret, un 13,86 per 100– per damunt

³⁴ Mª Elena Martín Soriano, *Las estrategias familiares en el Alto Palancia. El grupo doméstico y la transmisión del patrimonio a finales del periodo foral*. Tesi de llicenciatura inèdita, València, 1993, p. 93.

³⁵ ARV, *Governació*, Judiciari, 1951, mà 5, 15-12-1601.

³⁶ *Historia de la vida privada. De la Europa feudal al Renacimiento*. T. II, Madrid, 1988, p. 164.

³⁷ *Veure Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Antoni Mª Alcover i Francesc de B. Moll, Palma de Mallorca, 1951, T. IV, p. 584.

³⁸ Mª Elena Martín Soriano, *Las estrategias...*, p. 93.

³⁹ Ramona Huguet, *Els Artesans de Lleida*. Lleida, 1990, p. 149.

⁴⁰ Baudilio Barreiro Mallón, "Las clases urbanas de Santiago en el siglo XVIII: definición de un estilo de vida y pensamiento" a A. Eiras Roel i col·laboradors, *La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*. Santiago de Compostel·la, 1981, p. 457.

dels immobles urbans⁴¹ –un 10,00 per 100– i dels immobles rurals⁴² –un 5,68 per 100–. La possessió de tots tres tipus de béns significa gaudir d'una renda anual, i això els fa molt desitjats; la seva incursió al dot és un element de distinció socio-professional i econòmic. Els altres béns que poden configurar el dot no arriben a una freqüència major d'un 2,50 per 100; són béns poc recorrents.

La gran varietat de béns fa necessari una classificació general que simplifiqui, així distingim dos tipus de béns; els mobles o *semovents* –roba i atifells de la llar, diners, joies, etc.– i els immobles o *seents* –terres, cases, debits, censals i drets–. Els dots poden estar constituïts integralment per béns mobles o per immobles, o bé d'uns i d'altres. El major nombre d'uns dots o d'uns altres ens pot respondre la nostra pregunta, quins són els béns comuns i quins marquen les diferències socio-professionals i econòmiques que hi ha a la societat. Les dades –655 de 880, un 74,43 per 100– defineixen els béns mobles com propis dels dots, i sols una minoria –21 de 880, un 2,39 per 100– no tindrà cap bé moble, únicament immobles. Molt recorrent és constituir el dot amb béns mobles i immobles entre les famílies amb havers –204 per 880, un 23,18 per 100–. L'essència esdevé allò que vesteix i decora la llar –roba, mobles–, els estris de la cuina i de la taula, la pròpia roba de la núvia, les joies i els diners en efectiu.

7. LA RESTITUCIÓ DEL DOT I DEL CREIX⁴³

La restitució del dot i el creix està prevista a les cartes nupcials i capitols matrimonials. Durant els anys de matrimoni l'administració de tots els béns, dot i patrimoni del nuvi, recau en el cap de família, el marit; però sempre sense desdibuixar-se, en cap moment, l'origen de cada patrimoni. Hi ha una unitat d'acció ambdós patrimonis, el d'ell com el de la seva muller, que sembla que sigui un de sol en què es fonamenta l'economia de la família: objectiu comú. La restitució del dot és una peça bàsica per a entendre l'evolució dels patrimonis familiars, i suposa la fi de la unitat dels patrimonis. Una vegada efectuada la restitució, el dot estarà per primera vegada sota la voluntat de la dona; després d'haver-lo reunit amb l'ajut de la família i d'anys de matrimoni, finalment el podrà gaudir i administrar. La fi de la unitat patrimonial *de facto* no significa la fi de la família, sinó una

⁴¹ Considerem com immobles urbans tot tipus d'habitatge com de construcció amb finalitats professionals –molins, alqueries, etc.–.

⁴² Exclusivament terres.

⁴³ Isabel Amp. Baixauli Juan, *La dona davant la crisi econòmica del matrimoni: devolucions de dots a la València del segle XVII*. Tesi de llicenciatura inèdita, València, 1992. Resum amb el mateix títol publicat a *Estudis*, 18, València, 1993, pp. 261-278.

nova definició dels propietaris i administradors dels béns. La restitució sol és un dels moviments patrimonials que viuen les famílies al llarg del temps, més tard o més prompte.

Els passos cap a la restitució es formalitzen amb una sol·licitud presentada davant dels tribunals civils de primera instància, únics òrgans legítims per a ratificar la nova situació del patrimoni de la família. La sol·licitud ha d'estar justificada amb una contrastada informació de la situació familiar: mort d'un o dels dos cònjuges, endeutament del cap de família o altres circumstàncies més dolentes com la seva absència, empresonament, incapacitat per a treballar, etc.; i en qualsevol cas, ha d'anar acompanyada per les cartes nupcials, documentació acreditativa d'haver disposat d'un dot. Per a verificar les dades les corts judicials tenen una sèrie de testimonis. Persones properes a la família i conegudes com ara veïnat, amics, companys de treball declaren les situacions de cada cas. L'àmbit judicial esdevé de gran importància per a restituir el dot. El jurista i tractadista Nicolau Bas no és estrany a la problemàtica i recull la praxi de la restitució del dot davant dels tribunals.⁴⁴

Les dones de València i rodalies recorren al Justícia Civil de València, tribunal civil de primera instància. La majoria de les sol·licituds –51,67 per 100– es presenten en vida de tots dos. L'endeutament i la incapacitat per a mantenir la muller i la prole estan al darrere de totes elles. Un poc menys de l'altra meitat de les sol·licituds –41,18 per 100– estaran presentades per vídues. Elles reclamen el seu dot i creix al patrimoni del difunt marit. Un minvat nombre de sol·licituds –7,05 per 100– són presentades després de la mort de la muller, els seus hereus seran els demandants del dot per a gaudir completament de l'herència. Segons les dades que tenim al nostre abast, els problemes financers del cap de família encapçalen les sol·licituds; la salvaguarda que acompanya el dot no deixarà la dona sense els seus béns que molt bé seran gaudits també per la prole.

* * *

Per tant, la configuració econòmica de les famílies descansa, en gran part, en el dot, reunit amb els esforços de la núvia i la seva família. Al voltant de la reunió del dot es desenvoluparan estratègies socials i familiars que definiran moltes pautes de comportament. La capacitat per a dotar les filles és un indicador estimable per a mesurar el nivell socio-econòmic de cada segment del teixit social i de cada família. Sense oblidar que la mateixa composició dels dots ens facilita informació per a conèixer la situació socio-econòmica de l'entramat social urbà. Tots aquests elements, junt als

interessos socio-econòmics que s'amaguen al darrere de cada matrimoni, ens deixen veure una societat urbana preindustrial que es regenera, contínuament, amb la incorporació de nous recursos patrimonials via matrimonial, però sense, essencialment, modificar-se. Es fan els canvis necessaris per a mantenir la mateixa estructura social. Les estratègies matrimonials estaran determinades també per les necessitats professionals. Al llarg del present article hem pretès descobrir els mecanismes que es desencadenen a l'hora de reunir un dot i que articulen el teixit socio-econòmic i professional. Aquesta és una nova aproximació a la realitat socio-econòmica de la València del segle XVII vista des dels ulls de les dones i de les famílies –dots i matrimonis–.

⁴⁴ Nicolau Bas i Galcerán, *Theatrum jurisprudentiae forensis valentinae. Romanorum iuri mirife accomodatae*. València, 1690, II vols., pp. 592-593, v. I.